

ISTEN ÉS AZ EMBERI SZELLEM

Ez a könyv a vallás és a filozófia közötti viszony különböző formáinak szellemtörténeti vizsgálatára támaszkodva azt mutatja be, hogy jelenlegi késői szakaszában a filozófia milyen szerepet játszik Isten és mindennemű abszolútum irreálissá üresítésében.

Amikor itt a filozófiával szembeállítjuk a vallást, akkor ennek megfelelően valláson nem a megnyilatkozások, ábrázolások és intézmények azon rendkívüli tömegét értjük, amit ezzel a névvel szoktak jelölni — és amelyre az emberek olykor jobban vágynak, mint Istenre —, hanem lényegileg Isten megtartását. Ez nem egy olyan kép megtartását jelenti, amit Istenről készített magának az ember, de még csak nem is az Istenbe vetett hitnek a megtartását, hanem a létező Isten megtartását. A Föld nem a Napra vonatkozó elképzeléséhez tartja magát (ha van neki), se nem a vele való összefüggéséhez, hanem magához a Naphoz. Az így felfogott vallással szemben a filozófiát gondolatmenetünkben a reflexió korai önállósodásától egészen a jelen kríziséig tartó folyamatában tekintjük, amelynek végső stádiumaként a gondolkodás leválik Istenről.

A folyamat úgy kezdődik, hogy az ember nem elégszik meg azzal, mint a filozófia fellépését megelőző korok embere, hogy az élő Istent — akit legelőször csak megszólított: a kétségbeesés vagy az elragadtatás kiáltásával, mely olykor Isten első neve lett — úgy képzelje el, mint valamit, mint egy dolgot a dolgok között, egy lényt a lények között, mint Az-t.

A filozofálás azzal kezdődik, hogy ez a valami a képzelet, a vágyak és érzések tárgyából egy fogalmilag megragadható gondolattá válik, nevezzék akár „a beszéd”-nek (*logosz*) — mert úgy észlelték, hogy mindenben és mindenki-ben megszólal, válaszol, megszólít —, akár „a határtalan”-nak (*apeiron*) — mert minden korlátot, amivel az ember le akarta határolni, máris átugrott —, vagy bármi másnak. Ha az istenképzet elevensége nem vihető át ebbe a fogalmi képződménybe, akkor vagy mellékesen megtűrik — többnyire pontatlan formában —, olyasmiként, ami végső soron mégiscsak azonos vele, legalábbis lényegileg függ tőle, vagy a gondolkodásra képtelen embereket segítő rossz szurrogátummá fokozzák le.

Ahogy a filozófiai gondolkodás halad a maga útján, az emberi szellem egyre inkább hajlamossá válik arra, hogy e koncepcióját, az abszolútumot, a gondolkodás adekvát tárgyaként egybeolvassza saját magával, az emberi szellemmel. Az eszme, mely kezdetben a gondolkodásban szemlélt tárgy volt, e folyamat során végül az eszmét gondoló szellemnek a potencialitásává válik, amely önnön aktualitását e folyamat során nyeri el; a szubjektum, mely úgy jelent meg, mint ami a létnek adja át magát, hogy a szemléléssel szolgálja, immár saját magát nyilvánítja a lét mindenkori előidézőjének. Addigra minden előttünk adódó valóság; minden, ami odalép hozzánk és hatása elfog bennünket, minden partneri létezés feloldódik a szabadon lebegő szubjektivitásban.

A következő lépés már a számunkra ismerős stádiumhoz vezet el, amit végsőnek gondolnak, és játszadoznak végső voltával: az emberi szellem, amely uralmat tulajdonít magának művei felett, fogalmilag megsemmisíti az abszo-

lút érvényességet és az abszolútumot. Éppenséggel beképzelteti magának, hogy ő, a szellem továbbra is megmarad, mivel minden dolog hordozója és minden érték megalkotója; igazából azonban az abszolút érvényességgel egyetemben ön maga abszolút voltát is megsemmisítette. A szellem mint önálló lény immár nem létezhet, már csak e névvel megcímkézett produktumok léteznek, melyeket humán egyedek állítanak elő, akik szellemet tartalmaznak és választanak ki, mint a nyálat vagy a vizeletet, és legreálisabb agóniájuk órájában majd „kiadnak”, ha ugyan nem vált „üzemképtelenné” bennük már korábban.

Csak ebben a stádiumban történik meg, hogy a gondolkodás leválik Istenről, mert csak most vágja le a filozófia saját kezét, amivel megragadhatta és megtarthatta volna.

Hasonló folyamat megy végbe azonban a másik oldalon, magának a (szokásos tág értelemben vett) vallásnak az alakulásában is.

A hitviszony valóságát, az ember megállását az isteni valóság színe előtt, a párbeszédként felfogható világtörténelmet, mindezt ősidőktől fenyegette az a törekvés, hogy az ember hatalomra tegyen szert a túlonnani fölött. Ahelyett, hogy az adottságokat, a történéseket olyan felhívásnak értelmezné, mely cselekvő válaszra szólítja fel, ő maga akar követeléseket támasztani a figyelmes odahallgatás kötelessége nélkül. Így szól: „Hatalmam van a hatalmak fölött: megidézem őket”. És ez azután különféle módosulásokkal mindenütt folytatódik, ahol rítusokat ülnek anélkül, hogy oda is fordulnának ahhoz a Te-hez, akinek jelenlétére valójában vágnak.

A hitviszony másik hamis vallási ellentétpárja, amely nem oly elemi módon hatékony, mint a megidézés, hanem az intellektus érett erejével hat: a leleplezés. Itt az ember azzal az igénnyel lép fel, hogy képes fellebbenteni a nyilvánvaló, a kinyilvánított tartalmakat a rejtettektől elválasztó leplet, és elővezetheti az isteni titkokat. Így szól: „Tudója vagyok az ismeretlennek, és tudomásra is hozom.” Az állítólagos isteni Erőt, amit a mágus úgy kezelt, mint valami technikus a készülékét, a gnosztikus felfedi, s ezzel feltárja az egész mechanikus isteni gépezetet. Nem egyedül a „teozófiák” és társaik örökölték ezt a magatartást, némely teológiában is felfedezhető az értelmező mozdulat mögött a leleplező.

Ennek a jelenségnek — hogy az Én-Te helyére valamiféle Én-Az viszony lép — számos formáját találjuk amaz újabb vallásfilozófiában, amely a vallás „megmentésére” vállalkozik. Itt a szóban forgó viszonyban szereplő „én” mindinkább a „vallási érzület” „szubjektuma”-ként, egy gyakorlatias hitdöntésnek és ehhez hasonlóknak a haszonélvezőjeként lép előtérbe.

Ennél azonban sokkal fontosabb az a vallás legbensőbb lényegébe hatoló folyamat, melyet a hitcselekvés szubjektivizálásának nevezhetünk. Lényegét az ima példáján lehet a leginkább megvilágítani.

Imának tömören azt az Istenhez intézett emberi beszédet nevezzük, amely — bármi legyen is az ima tárgya — végső soron az isteni jelenlét megmutatkozását kéri, azt, hogy e jelenlét dialogikus formában megérezhető legyen. Ezért a valódi imaállapot egyetlen előfeltétele, hogy az ember egészen rendelkezésre álljon e jelenlét számára, teljesen feléje forduljon, s fenntartás nélküli spontaneitásnak engedje át magát. Ennek a gyökérből kibomló spontaneitásnak időről időre sikerül leküzdeni mindent, ami zavarja az imát, és eltéríti az imádkozót. Ám a szubjektivizáló reflexiónak ebben a mai stádiumában nem-

csak az imádkozó ember koncentrációját, hanem még a spontaneitását is támadás éri. A támadó a tudat, a konkrét ember felettes tudata, amely tudja, hogy imádkozik — hogy *imádkozik*, és hogy *ő* imádkozik. És a támadó leküzdhetetlennek látszik. Az Isten felé forduló énnak szubjektív tudása van a saját odafordulásáról, az aktuson kívül maradó maradék-én visszatartja önmagát, és tudása tárgyaként tekint az aktusra — ez pedig megfosztja lehetőségtől a pillanatot, és megtöri spontaneitását. Hogy ez mit jelent, azt a sajátságosan modern, de Istent még nem elengedő ember tudja: aki nincs jelen, az nem észlel jelenlétet.

Mindezt helyesen kell érteni: itt nem a modern ember ismert betegségének pusztán sajátos esetéről van szó, arról, hogy nézőként kell jelen lennie saját cselekvéseiben. A modern ember az abszolútum megvallásába viszi bele az abszolútummal szembeni hűtlenséget, s a bizalom kinyilvánítása közepette hat hűtlensége a közte és az abszolútum közötti viszonyra. És most már tekintete is, a látszólag Istent megtartó ember tekintete is az elsötétült transzcendenciára vetül.

Mire gondolunk, amikor istenfogyatkozásról [*Gottesfinsternis*] beszélünk, amely éppen most történik? Hasonlatunkat arra a roppant előfeltevésre építjük, hogy „szellemi szemünkkel”, vagy inkább: lényeglátó szemünkkel úgy vagyunk képesek Istenre tekinteni, ahogyan a testivel a Napra, és hogy létezésünk és az ő létezése közé léphet valami, ahogyan a Föld és a Nap közé. Hogy létezik lényegpillantás, egészen illúziómentes pillantás, ami nem képet alkot, hanem egyáltalán a képalkotás lehetőségét adja, ezt a világ egyetlen más instanciája se mondja, csak a hit, és ez nem bizonyítás, hanem csakis tapasztalás dolga; az ember megtapasztalta. És a másikat, a közbelépőt, manapság azt is tapasztalja az ember. Erről beszélek, amióta csak megtapasztaltam, és olyan pontosan, amennyire csak ismeretemből telik.

Az embernek kettős természete van: olyan lény, aki éppúgy „alul”-ról származik, mint ahogyan „felül”-ről küldött. Ez határozza meg alapvető tulajdonságainak kettősségét. Ezek nem az egyes ember önmagáért való létének a kategóriái, hanem csak az ember társas létének a kategóriáiként ragadhatók meg. Mint küldött, az ember a létező társaságában létezik, ami elé helyezve van. Mint „alulról származó”, a világban található többi létező közepette létezik, melléjük van helyezve. E kategóriák közül az elsőnek az Én-Te, a másodiknak az Én-Az viszonyban van az eleven valósága. A második viszony a létezőnek mindig csak az aspektusaihoz visz el bennünket, soha nem a teljes létehez; még egy másik lénnyel való legbensőségesebb kapcsolatot is aspektus árnyékolja, ha a másik nem lett a számomra Te. Egyedül az első viszony alapít lényegszerű közvetlenséget köztem és egy létező között, és éppen ezáltal nem aspektusokban részesít róla, hanem őt magát hozza el — természetesen csak a vele való egzisztenciális találkozásba, nem pedig abba a helyzetbe, hogy őt magát a létében objektíve megfigyeljem; mihelyt objektív megfigyelésre váltok, ismét csak aspektussal és mindig is csak aspektussal van dolgom. Isten elé egyedül Én-Te viszonyban állhatunk oda, mert őróla, abszolút ellentétben minden más létezővel, nem nyerhető objektumszerű aspektus; a látomás sem nyújt semmiféle tárgyilag szemlélhetőt, és ha valaki, aki kitétetett a teljes Én-Te kapcsolatnak, utána arra törekszik, hogy valamilyen utólagos képet rögzítsen róla, máris elveszítette a látomást.

Mármost az Én-Te és az Én-Az viszonyban az Én nem ugyanaz. Ahol és amikor valaki a körülötte lévő lényeket a megfigyelés, a megfontolás, a használat — ez lehet akár gondoskodás vagy támogatás — tárgyának tekinti, és így kezeli, ott és akkor egy másik Én szólíttatik meg, egy másik Én tevékenykedik, ott egy másik Én áll fenn, mint ahol és amikor valaki lénye egészével egy másik lény elé áll, és lényegkapcsolatba lép vele. Aki mindkettőt ismeri a maga sajátosságában — és ez az ember élete, hogy mindkettőt megismerje a maga sajátosságában, és újra és újra mind a kettőt —, az tudja, miről beszélek. A kettő együtt építi föl az emberi létezést, csupán azon fordul a dolog, hogy a kettő közül időről időre melyik az építőmester, és melyik a segédje. Még inkább pedig azon fordul, hogy az Én-Te viszony marad-e az építőmester; hiszen magától értődően segédként nem alkalmazható, és ha nem parancsol, már hanyatlóban van.

Korunkban óriási mértékben felfúvódott az Én-Az viszony, szinte háborítatlanul bitorolja az irányító és parancsoló posztot. Ennek a viszonyoknak az Én-je mindent birtokló, mindent előállító, mindent kezelni tudó Én, amely képtelen Te-t mondani, képtelen egy lénnyel lényegszerűen találkozni. Ő uralkodik a jelen órában. Ez a mindennel szemben erőszakossá vált éenség, mindahány Az-zal körülötte, természetyszerűen nem képes elismerni sem Istent, sem bármilyen valódi, az ember előtt nem emberi eredetűként megmutatkozó abszolútumot. Közbe lép, és eltakarja előlünk az égi fényt.

Ez hát a mi óránk. De vajon milyen lesz a következő? Modern babona, hogy egy korszak karaktere végzetként határozza meg a következőt. Ezért az ember hagyja, hogy kora előírja számára, mit lehet és mit szabad cselekednie. Az árral szemben nem lehet úszni, mondja. De talán egy másik, még rejtett forrású áramlattal? Másik képpel: az Én-Te viszony katakombákba vonult — ki tudja megmondani, micsoda roppant erővel fog előlépni onnan! Ki tudja megmondani, mikor parancsolják vissza az Én-Az viszonyt ismét a maga segítő helyére és dolgára!

Az embernek, ennek a testben létező lehetőségnek a történelmében a legfontosabbak a mindenkor megtörténő, korábban nem látott vagy figyelembe nem vett erők által meghatározott fordulatok. Magától értődően minden korszak bizonyos folytatása az előzőnek, ám a folytatás lehet megerősítés és lehet tagadás. Valami zajlik a mélységben, aminek még nincs szüksége névre; de holnap már megtörténhet, hogy felülről, a földi fejedelmek feje fölött, intenek neki. Az istenfény elsötétülése nem kialvás; holnap már kitérhet előle az, ami elé lépett.